

ETNOLINGVISTILINE MERERAAMAT

Benita Laumane. Jūra latviešu valodā un folklorā: etnolingvistiskais aspekts. Liepājas Universitāte. Kurzemes Humanitārais institūts. Liepāja 2013. 403 lk.

Lāti keeleteadlase Benita Laumane tähelepanuväärivamad teaduslikud tööd käsitlevad süstemaatiliselt lāti sõnavara temaatiliste mõisterühmade kaup. B. Laumane on aastakümneid tulemusrikkalt uurinud merega seotud lāti sõnavara. Selle töö esmaseid vilju oli doktoritööna kaitstud lāti kalanimedele pühendatud monograafia „Zivju nosaukumi latviešu valodā” (1973), mis leidis kohe pärast ilmumist Eestis laialdast ja väga positiivset vastukaja ning püsib jätkuvalt sõnavara uurijate vaateväljas. 1987. aastal ilmunud monograafias „Zvejvietu nosaukumi Latvijas PSR piekrastē” analüüsitakse ligi 700 Riia lahe ja Kuramaa rannavetes paikneva kalapüügikoha nime struktuuri, päritolu ja semantikast. B. Laumane mahukaimas monograafias „Zeme, jūra, zvejvietas: Zvejniecības leksika Latvijas piekrastē” (1996) analüüsitakse ligi 1000 Lāti rannikuala kohanime päritolu ja semantikast. Mereteematikaga on suuresti seotud ka lāti rahvapärast meteoroloogiaalast sõnavara analüüsiv „Smalki lija zelta lietus. Dabas paradību nosaukumi latviešu valodā I” (2005).¹ B. Laumane uurimusi läbib alati lāti-läänemeresoome leksikaalse vastastikmõju teema, mistõttu Eesti-poolne huvi nende vastu on igati mõistetav.

Asja ilmunud monograafias „Meri lāti keeles ja folklooris: etnolingvistiline aspekt” vaatleb B. Laumane merega seotud keeleainestikku lāti rahvalaulude, muistendite, muinasjuttude, uskumus-

te, mütoloogia, vanasõnade, kõnekäändude ja mõistatuste kontekstis. Autor on uurimusse kaasanud kõrvutatavat materjali mereäärsete lähinaabrite leedulaste, kašuubide, Kura säärel elanud kurelaste ehk kuršide võimalike järeltulijate *kursinieki*’de, aga ka liivlaste ja eestlaste keelest ja folkloorist. Liivi ainekist pärineb Lauri Kettuneni liivi sõnaraamatust, liivi folkloori tutvustavast koguteosest „Lībiešu folklorā” (2003), kuhu materjalid on valinud ja lāti keelde tõlkinud Valda Marija Šuvcāne (1923–2007), Tõnu Karma koostatud liivi mütoloogia ülevaatest (ilmunud teoses „Mitoloģijas enciklopēdija” II, 1994). Nimetatud on ka 1935. aastal ilmunud Oskar Looritsa artiklit „Pharaos Heer in der Volksüberlieferung”. Eesti võrdlusmaterjali esitab autor märksa hõredamalt: peamised allikad on Ferdinand Johann Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat ja Julius Mägiste etümoloogiline sõnaraamat. Nähtavasti pole autoril olnud võimalik kasutada Andrus Saareste mõistelist sõnaraamatut jms eesti sõnavaraallikaid ega rahvaluulekogusid.

Autor esitab materjali teemade kaupa; olgu esile tõstetud sellised nagu mõiste *meri* balti keeltes, rannarahvaste nimetused, rannarahva hingelaad, kalamehed ja nende naised, nõiad ja ravitsejad, rannamaastikku kujundavad üleloomulikud head ja kurjad jõud, kalaõnn, müütilised mereolendid (mereema, näkid, vetevaimud jms), ettekujutused merest lāti klassikaliste rahvalaulude poeetiliste tekstide põhjal, merefloora ja -fauna. Raamatusse on lisatud skeeme, kaarte ja fotosid, sh Kuramaa hertsogiiriigi kaardi fragment aastast 1747, käsitlemist leidnud kalade pilte jms.

Balti keeltes tähistavad merd kaks peamist sõna: *jūra* ja *mare*; leedu vana- mais kirjalikes allikais esineb *jūra* siiski harva, tavasõna on mitmuslik *mārios*

¹ Vt lähemalt L. V a b a, Lāti rahvapärane meteoroloogiasõnavara. – Keel ja Kirjandus 2007, nr 6, lk 498–501.

(lk 13–14). Läänemeresoome *meri* on balti laen, laenualuseks on *er*-järjendiga murdekujju.

Rannarahvaid tähistavaid mikroetnonüüme käsitledes juhib B. Laumane mh tähelepanu balti hõimunime *kurši* mitmekihilisele sisuplaanile, sest nt leedu murdekeeles tähistab see ka lätlasi ja Kura sääre ning Klaipeđa rannikuala asukaid (lk 25).

Ootuspäraselt on B. Laumane erilist tähelepanu pööranud iga käsitletud mõisteringi sõnade etümoloogiale ja semantiliste rööpsuste esiletoomisele. Arvukalt leidub uusi etümoloogilisi tõlgendusi. Rohkete adrunimetuste hulgas on Kuramaa rannakülades registreeritud mh *karmas / karmi* pl jt, *karmmuda* jt, mille B. Laumane seob eesti adjektiiviga *karme, kařm* 'kõva, kare', sest samas leidub isosemantiline adrunimetus *jeřtrmuda* (lk 187–188).

Merevaiku tähistav *dzintars* mitmete häälikuvariantidega on kurši keelne sõna, balti keeltest on see laenatud paljude Euroopa rahvaste keelde (lk 193). Sõna varem häälikukuju on leedu keeleajaloolase Vytautas Mažulise järgi **ginteras*. B. Laumane rõhutab, et merevaigu ürgne funktsioon on olnud maagiline, mitte esteetiline. Kogu vaatlusaluses piirkonnas on merevaiku kasutatud tohterdamisel, nt Kuramaal ja Zemgales laialdaselt valuvaigistajana ja südamevaevuste ning kilpnäärme raviks, Leedu rannakülades ka kurja silma, langetõve ja katku vastu (lk 196). Huvipakkuv on teade, et merevaigu kogumise monopol kuulus enne Esimest maailmasõda Lääne- ja Ida-Preisimaal riigile, üleastumist karistati rahatrahviga või kuuekuise kinnipidamisega vanglas (lk 198). Merekarbinimetusi käsitledes rõhutab B. Laumane, et on vähemalt kaks head põhjust nende nimetuste päritolu uurida: need peegeldavad nimetuste semantilist tüpoloogiat, kultuurilooliselt enamasti ebaolulised laenatud nimetused aga kõnelevad pika-

ajalistest keelekontaktidest (lk 207).

Karplaste jt limuste nimetusi käsitledes seob B. Laumane Kolkast jm piki rannikut registreeritud *kāves* pl, *kāviņi* pl 'lubikojad jt karplased' liivi esinemusega *kāvōz, kōv(ōz)* id.; viimane on B. Laumane arvates tuletatud *kaev-* ja *kaevama*-perest (lk 211). See seletus pole ei häälikuliselt ega semantiliselt usutav: mõisterühma semantiline tüpologia sellist etümoloogiat ei toeta. Nimetuse *raūžiņi* pl etümoloogia selgitamisel mainib B. Laumane eesti sõnu *rōus* 'konarus, konarlikuks külmunud maa või jää jt', *rōusane/rausane* 'ebatasane, konarlik' (lk 212). B. Laumane toob esile eesti isosemantilised meduusinimetused *merekell, pilvetükid, merenatt; (mere)lima* (lk 215–216), kuid oleks võinud lisada veel *nōlk/nōla* ja *mereōitses*, vrd lt *jūras zieds*. F. J. Wiedemanni sõnaraamatu järgi tsiteeritud *mēre-sēn (Medusa aurita)* (lk 215) pole tõenäoliselt faktiline; kõnekas on tõik, et A. Saareste pole seda mõistelisse sõnaraamatusse võtnud.

B. Laumane peab läänemeresoome laenuks tänapäeva läti keeles üldtuntuks muutunud kajakanimetust *kaija* (lk 226–227) ja eesti laenuks kitsa murdelise levikuga nimetust *kajaks* (lk 228). Üsna väikese tõenäosusega on B. Laumane järgi eesti päritolu naerukajaka nimetus *ķiris* (vrd ee *kiir* 'jõgitiir (*Sterna hirundo*)', lk 228–229). Teise seisukoha järgi on toodud linnunimetuste ja nende häälitsuse seos täiesti ilmne, mistõttu usutavam on pigem onomatopöast lähtunud rööpsed arengud balti ja läänemeresoome keeltes.

Eesti keelega võrreldes on läti keeles üllatavalt vähe erinevaid hülgennimetusi. Balti keelte tavalisim nimetus (lt *ruōnis*, ld *rūonis*, murd *rūinis* < **rūnis*) on arvatavasti laen muinaskurši keelest, kuid sõna etümoloogia on ebaselge (lk 243–244). On arvatud, et samasse perre kuulub vahest *Ruhnū*, rts *Runö*.²

² Nii nt C. R u s s w u r m, Eibofolke oder

Peaegu veerandi uurimuse mahust on B. Laumane pühendanud kalanimetustele ja kaladega seotud kultuuriloole. Kalanimetuste analüüs on B. Laumane uurimistöös jätkuvalt olnud läbiv teema. Selles raamatus on juttu eelkõige Läänemeres elutsevate majanduslikku tähtsust omavate kalade nimetustest. Sellistel kaladel on ootuspäraselt palju diferentseerivaid nimetusi, mis osutavad kala rasvasusele või lahjusele, töötlusviisile, püügikohtadele vms. Erilise tähelepanu all on kaladega seotud kultuurilugu (püügikombed, kalasöömisega seotud tavad, kala arstirohuna jms). Kalatemaatika on läti folklooris väga rikkalik. B. Laumane juhib tähelepanu uskumustele, mis on seotud kalasöömis-kommetega, nt et saak õnnestuks vms, kalade kasutamisele rahvameditsiinisinine. Läänemeresoome (eelkõige ja peamiselt liivi) päritolu kalanimesid on läti keeles arvukalt, kuid vaid vähesed on laialt levinud ja üksnes piiratud hulk kuulub kirjakeelde, nagu *ķisis* 'kiisk', *repsis* 'rääbis', *sīga* 'siig', *taimiņš* 'meriforell e iherus', *vimba* 'vimb', *lucītis* 'emakala', *salaka* 'meritint', *ķilava* 'kilu'.

B. Laumane võrdleb emakala (*Zoarces viviparus*) nimetust *luncis* liivi lutsu-nimetusega *lu'ntš*, kuid lisab, et kalanimetuse etümoloogia jääb ebaselgeks (lk 274). Mart Mägeri teatel³ esineb see emakalanimetus ka eesti murdekeeles (Püha) kujul *lontskõht*. Arvan, et *luncis*, lv *lu'ntš* ja ee *lonts/kõht* esindavad *luts*-tüve nasaaliga varianti.⁴ Läti

die Schweden an den Küsten Ehistlands und auf Runö I. Reval: J. J. Kelchen, 1855, lk 51.

³ M. Mäger, Juhend ja nimestik kalanimetuste kogumiseks. Tallinn: Eesti NSV TA Emakeele Selts, 1973, lk 9, 32.

⁴ Nähtuse kohta lähemalt vt L. Vaba, Miks *punk* ja *tink*? – Lähivertailuja 14. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Oulussa 3.–4. toukokuuta 2003. (Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 23.) Toim H. Sulkala, H. Laanekask. Oulu: Oulun yliopisto, 2004, lk 47–57; herkules oulu.fi/isbn9514278135/ isbn9514278135.pdf (8. X 2013).

murdekeelne (Ventspils) *angers* 'angerjas' pole B. Laumane arvates kurši substraatsõna, vaid nn bumeranglaen liivi keelest (lk 323). Lk 279 mainitud salatsiliivist registreeritud tursanimetus *mānts* vajab õiendust: õige kirjakuju on *mānts*.⁵

Tänapäeva läti keeles on tavalisim räimenimetuse *reņģe*. *reņģe* etümoloogia suhtes pole B. Laumane järgi üldse mingit selgust: kalanimetust on peetud nt kas kuršipärasuseks või Läti keelemehe Pēteris Šmitsi (1869–1938) arvates mingiks vanaks substraatsõnaks. Kuid kurši päritolu vastu räägib *reņģe* vanem levikupilt, mis piirnes eelkõige Liivi lahe rannikupiirkonnaga, Lääne-Kuramaal aga levisid räimenimetused *strimala* ja *silķe*, *reņģe* hakkas sealses keelepruugis juurduma alles Teise maailmasõja järgseil aastail (lk 298). Ootuspäraselt vaid salatsiliivist registreeritud räimenimetust *Renge* on peetud traditsiooniliselt läti laenuks.⁶ Nüüd on Udo Uibo⁷ osutanud, et liivi räimenimetuse on laenatud eestirootsi kalanimetusest *strāmg* (*strāng*), ja liivi keelest on see üle võetud läti keelde. 1821. aastal salatsiliivist registreeritud *Renge*⁸ esineb morfoloogiliselt juba lätipärasel kujul, s.o kohanenud *ē*-tüveliste naissoost nimisõnadega. U. Uibo etümoloogiat võib pidada kõigeti usutavaks. Riia lahe rannaladel elavatel liivlastel ja lätlastel oli väga elav läbikäimine ruhnurootslastega, mille selgeks tunnistajaks on

⁵ Vt E. Winkler, K. Pajusalu (toim), Salis-livisches Wörterbuch. (Linguistica Uralica. Supplementary Series, Vol. 3.) Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2009, lk 125.

⁶ Vt nt S. Suhonen, Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen. (SUST 154.) Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura, 1973, lk 187.

⁷ U. Uibo, *Clupea harengus membras*: About the etymology of a certain fish name in Estonian, Latvian, and Livonian. – ESUKA – JEFUL 2012, nr 1–3, lk 203–208.

⁸ E. Winkler, K. Pajusalu, Salis-livisches Wörterbuch, lk 165.

nt vastastikused sõnalaenuid ruhnuroot-
si ja läti keeles jms.⁹ Seetõttu tuleks
räimenimetuse laenualust otsida pigem
ehk ruhnurootsi kui mõnest muust ida-
rootsi murdest, kuid ruhnurootsi *sträm*
[loe: stremm]¹⁰ ei saa häälikuliselt olla
laenualuseks, mistõttu polegi ehk nii
väga totter mõte üles soojendada pooltei-
se sajandi tagune oletus, et liivi-läti rai-
menimetus *Renge/renge* on kuidagimoo-
di seotud Ruhnu saare lõunatipus oleva
maanina nimega *Ringsu nina* (rts *Ring-
sudden/Ringsspitsen*). Fredric Joachim
Ekman¹¹ on ruhnurootslaste räimepüü-
gist kirjutanud nii: *Så snart hafvet blifvit
fullkomligen isfritt, infaller strömmings
fisket.... Strömming fås öfver allt omkring
ön, men mest och längst in på sommaren
omkring Ringsspitsen...., som just deraf
erhållit sitt namn, emedan Ring l. Reng
på Letternes språk betyder strömming.*
(„Niipea kui meri muutub täiesti jää-
vabaks, hakkab pihta räimepüük.... Rai-
me saadakse kõikjalt saare ümbert, aga
kõige rohkem ja kõige kauem suve poole
Ringsu nina ümbert...., mis just sellest
on saanud oma nime, sest Ring e Reng
tähendab lätlaste keeles räime.”) Kui
renge/Renge on toponüümset päritolu,
langeks ära vajadus oletada liivi keele
vahendust. Liivi laht, sh Ruhnu piirkond

⁹ L. V a b a, Par latviešu un Roņu salas
zviedru kontaktiem. – Valoda un tās elemen-
ti. Akadēmika J. Endzelina 125. dzimšanas
dienas atceres zinātniskās konferences tēzes.
1998. gada 23., 24. februāris. Rīga: Latviešu
valodas institūts, 1998, lk 114.

¹⁰ H. V e n d e l l, Ordbok över de östsvens-
ka dialekterna av Herman Vendell. Fjärde
Häftet. Helsingfors: Tidnings- & Tryckeri-
Aktiebolagets Tryckeri, 1907, lk 954 sub.
strömming.

¹¹ F. J. E k m a n, Beskrifning om Runö
i Liffland. Utgifven af Kapell. Adj. i Tavas-
tehus, Ph. Dr. Fredric Joachim Ekman.
På eget förlag. Tavastehus, tryckt hos
G. Nordenswan, 1847, lk 56; vt siiski ka
G. Franzen, Runö ortnamn. Estlandssvens-
karnas folkliga kultur 4. Skrifter utgivna
av Kungl. Gustav Adolfs Akademien 33.
Uppsala: Lundequistska Bokhandeln, 1959,
lk 99–100.

on räimepüügikohana olnud ammustest
aegadest ja on üha (Eesti-Läti räimesõ-
jad!) läti kalurite seas hästi tuntud. Läti
kalameeste kalapüügikohtade nimesid
käsitlevas monograafias on B. Laumane
välja toonud *Ruõnitis* 'madalik Ruhnu
saare juures' ja *Rünavgals/Rünavas
gals* 'Ruhnu ots', kus käidi räime püüd-
mas.¹² Püügikohajärgsed kalanimetused
on tegelikult ju üsna tavalised, siinkohal
olgu juhitud tähelepanu kas või Tõsta-
maalt registreeritud sügisräimede nime-
tusele *tibrikad/tibrikaräimed*, mis on
ristitud Tibrika madala järgi, kus neid
edukalt püütakse¹³; ei M. Mäger¹⁴ ega
väike murdesõnastik seda kalanimetust
ei registreeri.

Eraldi on B. Laumane vaadelnud
valikuliselt muid kaladega seotud ni-
metusi, nagu püüdmisel viga saanud,
riksenud vms (lk 330–331), mittesööda-
vate / töönduslikku tähtsust mitteoma-
vate kalade nimetusi, mis tähistavad
pullukala (*Liparis liparis*), merivarb-
last (*Cyclopterus lumpus*) ja luukarita-
sat (*Pungitius pungitius*). B. Laumane
rõhutab, et nn prügikalade sellised ni-
metused peegeldavad eriti tihedaid ja
pikaajalisi kontakte (lk 338).

Lõpuks olgu nimetatud sedagi, et läti
keelest on päriseesti murdekeelde lae-
natud kalanimetused *assak(as)* '(suur)
kalaluu', (*k*)*rundul'* jt 'rünt', *kunts* 'ema-
kala', *lobikakk/lopmokk* 'merivarbla-
ne', *preetel* 'suur räim, ? vinträim', *sapal*
'turb', (*s*)*piigul'* 'ojasilm', aga vahest ka
kreetel 'kilu', *nigli/niglas* 'väiketobias',
pliuust 'nurg', *preks* 'latikas', *sutt'* 'jõe-
silm', *ubakala* 'linask'¹⁵. Kalapüügiga

¹² B. L a u m a n e, Zeme, jūra, zvejvies-
tas. Zvejniecības leksika Latvijas piekrastē.
Rīga: Zinātne, 1996, lk 138–139, 273.

¹³ E. J u h k a m, A. S e p p, Läänemurde
tekstid. (Eesti murded VIII.) Tallinn: Eesti
Keele Instituut, 2000, lk 484–485.

¹⁴ M. M ä g e r, Juhend ja nimestik kala-
nimetuste kogumiseks.

¹⁵ L. V a b a, Uurimusi läti-estli keele-
suhetest. Tallinn–Tampere: Eesti Keele Ins-
tituut, Tampereen yliopiston suomen kielen
ja yleisen kielitieteen laitos, 1997, lk 463.

seotud sõnavarra kuuluvad mh läti päritolu *koes* 'kõver puu, mida tarvitatakse jäänooda merre laskmisel, kui nooda hudi ei satu augu kohale', *plika* 'kahevõi üheharuline kalakujuline õng', *plutt* 'võrgupull', *saaker* 'tragi (otsiankur)',

tõna 'lõngadest neel mõrral', *vaal* 'nooda tiivapuu'.¹⁶ B. Laumane neid laenujuhte siiski ei esitle.

¹⁶ L. V a b a, Uurimusi läti-eesti keelesuhetest, lk 458.

LEMBIT VABA